

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІТОПИСНОГО ГОРОДИЩА ЩЕКОТИН

РОМАН ЧАЙКА

Дослідники історії періоду Київської Русі за останні роки все частіше і глибше приділяють увагу розробці питань зародження і розвитку городищ¹. Особливе місце в цій проблематиці посідають монографічні праці, присвячені даного виду пам'яткам Прикарпаття і Західної Волині². Успіхи багатолітніх досліджень в значній мірі пов'язані з отриманням різноманітних знахідок з майже повністю розкопаних городищ. Це, у свою чергу дозволило визначити нові завдання у вивченні давньоруського міста, яке було не лише зосередженням вищих матеріальних і духовних цінностей суспільства, але перш за все його найважливішою соціально-економічною структурою, що визначала характер і темпи державного і суспільного розвитку.

Над цим важливим і цікавим питанням почала працювати археологічна експедиція історичного факультету Львівського державного університету ім. І.Франка, яка обрала конкретне місце досліджень — літописне городище Щекотин, що знаходиться біля сучасного села Глинське Жовківського району Львівської області.

Першу згадку про городище Щекотин подає автор Галицько-Волинського літопису під 1242 р. у зв'язку міжусобної війни князя Ростислава Михайловича проти Данила Галицького. Ростислав, розбитий військами князя Данила, змушений був утікати з Галича разом з галицьким єпископом Артемієм та деякими боярами і “замкнутися” у Щекотині³.

Безперечно, городище Щекотин було засноване набагато раніше від першої літописної згадки, на що вперше звернув увагу в середині XIX ст. Р.Кочевич, який в своїй праці описує місце знаходження та час заснування городища⁴.

Пізніше, на певний час, городище Щекотин випадає з поля зору дослідників і тільки близько півстоліття тому воно все частіше з'являється на сторінках окремих видань і повідомлень. А поштовхом до цього стала, насамперед, етнографічна програма Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Перші археологічні дослідження розвідкового характеру були проведені відомим дослідником Я.Пастернаком на кошти НТШ в 1934 р. Ним було виявлено наземне житло в центральній частині городища — дитинці, в якому знайдено фрагменти гончарного посуду, залізну сокиру, скляні браслети. Крім цього, вздовж внутрішнього краю валу було відкрито вимощену камінням доріжку⁵. На підставі отриманих матеріалів дослідник датує пам'ятку XIII-XIV ст.⁶ Однак знахідки з розкопок та звіт про результати досліджень не збереглися, а опубліковані підсумки про розкопки не дають цілісної уяви про пам'ятку. Незважаючи на це, зібрані Я.Пастернаком матеріали мали певне значення для вивчення городища і послужили поштовхом для подальших досліджень.

Майже в цей час появляється ряд статей та повідомлень щодо історіографії походження та локалізації городища Щекотин. Так, М.Грушевський зхилиється до думки відносно розташування літописного городища біля с.Глинське⁷. Слідом за М.Грушевським цю гіпотезу на основі літописної топографії в цілому також підтримує І.Крип'якевич⁸. Разом з тим цікава його інформація, яка пов'язана з Щекотином, про місцезнаходження городища Борок (Бірки), що знаходиться за 15 км південніше від вище згаданої пам'ятки.

Коротке повідомлення про городище, яке пов'язане з питанням оборони північних кордонів Галицького князівства, подає в своїй монографії П.Раппопорт⁹. Ще одним джерелом до питання історіографії городища Щекотин стали дослідження О.Ратича¹⁰. Окрім короткого опису городища він подає відомості про існування підплитових поховань цього періоду біля городища, що є важливим аргументом для вивчення в загальному топографії пам'ятки та її округи.

Певні роботи на городищі здійснювались в 1981-1982 рр. археологічними експедиціями Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер — Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). Розкопками 1981 р. в центральній частині дитинця було виявлено півземлянкове житло з глиняної піччю. Матеріал житла складався з невеликої кількості гончарної кераміки XI-XII ст.¹¹ Більш вагомі дослідження на городищі були проведені у 1982 р. Основна увага була приділена вивченню характеру будівництва оборонних укріплень, з'ясування стратигра-

фії та хронології культурного шару дитинця¹². В процесі цих робіт було виявлено значну кількість кераміки та окремі знахідки побутових речей. На основі аналізу гончарних посудин виділено їх дві групи, що відносяться до X-XI ст. та XII-XIII ст.

Проте у звітах про наслідки досліджень 1981-1982 рр. є ряд принципових недоліків. Так, посад городища Щекотин подається як ще одне самостійне городище, а візуальні плани пам'ятки мають ряд неточностей. Оборонних укріплень на плані до звітів насправді не існує. Однак це джерело в цілому вносить у науковий обіг чимало нового фактичного матеріалу.

Найбільш вагомі результати стосовно розташуванню пам'ятки, характеру побудови оборонних укріплень, визначення стратиграфії культурного шару були отримані в 1987 р. археологічною експедицією Львівського держуніверситету¹³. Як з'ясувалось, місцезнаходження урочища Щекотин за розповідями старожилів села знаходиться близько 1 км південніше від досліджуваного нами городища. Проведені шурфувальні роботи не виявили наявності культурного шару, залишків оборонних укріплень, западин від споруд. Саме урочище, яке знаходиться на незначному підвищенні, майже непридатне для побудови тут городища, а отже і знімає питання про локалізацію на цьому місці літописного Щекотина.

Проведені розвідкові розкопки в центральній і східній частинах площі дитинця городища не підтверджують результатів попередніх дослідників про насичення культурного шару археологічними знахідками. Проведені розрізи в північно-східних частинах валу встановили, що він майже повністю був побудований з однорідного матеріалу — глини, під якою на стародавній поверхні знаходився доволі товстий прошарок (до 20 см) обгорілого дерева. Крім цього отримано підйомний археологічний матеріал з площі посаду, який, як і на дитинці, датується X-XIII ст.

В останній час появилось ще декілька повідомлень про городище Щекотин, які також варто згадати. Маємо на увазі працю відомого архівознавця О.Мацюка¹⁴. В ній автор подає короткі відомості про городище з баченням його зовнішнього вигляду, а також наголошує на проведенні подальших археологічних досліджень та про доцільність створення тут історико-культурного заповідника, що значно розширило б пізнавальну інформацію про історію цієї пам'ятки Розточчя.

Ряд цікавих спостережень історичного характеру подано в історичному нарисі про Жовківщину¹⁵, в якому відведене певне місце Щекотину. Однак частина посилань на літературу вимагають цілковитого уточнення та доповнення. Отже, в загальному можна сказати, що на сьогоднішній день джерелознавча база про літописний Щекотин доволі інформативна і відповідає науковим інтересам дослідників у комплексному дослідженні і збереженні цієї пам'ятки.

Городище знаходиться на південно-західній околиці с.Глинське. Урочище, де воно розміщене, зветься "Замок" і розташоване на узвишші, що має висоту 50-60 м над рівнем долини. З городища добре простежується майже вся округа, що в разі небезпеки краще забезпечувало захист від противника. Воно належить до тих укріплених городищ, природні умови розташування яких самі по собі є охоронними. Ці фактори з успіхом використали місцеві будівничі. Пам'ятка відноситься до числа найбільш характерних городищ складномисового типу.

Мисова частина тераси, на якій розташоване городище, відокремлена з трьох сторін глибоко ерозованими вузькими ярами. Природна крутизна схилів мису та ярів була значною перешкодою на підступах до нього. Підвищуючись над оточуючою місцевістю, воно символізувало панування феодальної знаті над жителями навколишніх поселень, а також полегшувало захист від нападників.

Городище складається з двох частин: невеликого дитинця та посаду. Загальна його площа з прилеглою територією становить близько 6 га. Центральна частина пам'ятки розташована на краю виступу плато. Дитинець мав приблизно округлу форму розміром 83 x 64 м, а його площадка майже рівна і тільки в південно-західній частині дещо знижується в сторону рову. На окремих ділянках площадки дитинця, особливо в центральній частині, простежуються неглибокі западини від шурфів, зроблених попередніми дослідниками. Біля підніжжя дитинця, із західної сторони знаходиться невелике джерело, що напевно використовувалось жителями городища для постачання питної води.

Дитинець укріплений валом і ровом, які і тепер складають враження давніх потужних укріплень. Найкраще зберігся вал в південно-східній частині дитинця. Загальна довжина його становить 65 м, а висота з внутрішньої сторони площадки по схилу валу сягає 6 м при ширині 3-4 м. За валом з напільної сторони знаходився рів глибиною 14-15 м від вершини валу до підшови рову, який відділяв площу дитинця від плато з найбільш доступної східної сторони. Зовнішній край валу дуже крутий і має нахил до 40°. Залишки валу простежено і в західній

частині дитинця. Довжина його становила 6 м при висоті від підшви площадки 1,5 м. Цей факт наводить на думку про те, що дитинець був обнесений з усіх сторін валом, а із зовнішнього боку останнього знаходився рів глибиною до 14 м.

Найімовірніше, в'їзд на дитинець локалізувався в північно-східній частині, де простежено плавне вузьке пониження. Інших придатних ділянок для його можливого розміщення не простежено.

Для вивчення конструкцій земляного валу дитинця було проведено два вертикальних розрізи на протилежних кінцях насипного укріплення. Східна частина валу складалась з дернового шару товщиною 0,20-0,25 м від сучасної поверхні. Під ним залягав тонкий шар суглинку. Серцевина валу була заповнена світлою, добре утрамбованою глиною, максимальна товщина якої досягала 2 м. Під нею знаходився шар сірої глини товщиною 0,30-0,40 м, ще нижче — шар чорного чорнозему з прошарками згорілого дерева, товщина якого сягала 0,20 м. При розчистці цього шару було виявлено окремі фрагменти гончарного посуду.

Зроблений розріз в південній частині валу особливою відмінністю від попереднього не відрізнявся, лише у його підшві не виявлено згорілого дерева. Це говорить про те, що вал не мав дерев'яних конструкцій, а виявлені у попередньо описаному розрізі рештки обгорілого дерева скоріше всього відносились до вогнищ на стародавній поверхні.

Для отримання стратиграфії культурного шару дитинця було розбито два розкопи загальною площею 132 м². В загальному культурний шар майже однорідний. Під дерновим прошарком товщиною 0,20-0,25 м залягав шар сірого суглинку з незначною домішкою подрібненого пісковика. На глибині 0,50-0,60 м виступав материк у вигляді світло-жовтої глини. Потужність культурного шару сягала 0,60-0,80 м від сучасної поверхні. Насиченість його залишками минулого незначна, однак характер культурних напластунів поблизу об'єкта чітко відрізняється від навколишнього простору. Він має темніше забарвлення, складається з тонких прошарків попелу, вугликів, кусочків глиняної обмазки і характеризується значною концентрацією фрагментів гончарної кераміки та інших окремих знахідок побутового призначення тощо. Виявлено також окремі куски шлаку та перепаленого каміння.

Розкоп № 1 знаходився в східній частині дитинця за 30 м від краю валу. Його загальна площа становила 32 м². В процесі розкопок вдалось виявити залишки півземлянки. Контури житла простежені на глибині 0,50 м від сучасної поверхні. Вони чітко фіксувались на тлі материкової глини. Споруда майже прямокутної форми і орієнтована за сторонами світу. Стінки її прямовисні, долівка рівна, слабо утрамбована. Розміри житла 3,40 x 2,80 м, глибина — 0,70 м від рівня виявлення.

В північно-східному куті житла знаходилась глиняна піч, що була побудована на рівні долівки і повернута челюстями на південний схід. Форма її підковоподібна розміром 0,60 x 0,80 м. Висота збереженої глиняної стінки складала 0,20 м. Черинь піднімається над рівнем долівки. На відстані 0,30 м від печі знаходилась передпічна яма діаметром 0,40 м, у якій виявлені попіл та вуглики. Заповнення житла складалося з темного гумусу із значною домішкою вугликів, попелу та глиняної обмазки. Знайдено 135 фрагментів кераміки, які належали приблизно 15 посудинам, а також два пряслиця, три уламки скляних браслетів, два ножі, цвях і точильний камінь.

Розкоп № 2 знаходився в північно-східній частині дитинця, за 25 м від невеликого підвищення. Загальна площа дослідженої ділянки складала 100 м². В процесі розкопок вдалось виявити декілька фрагментів гончарної кераміки та кістки диких і свійських тварин.

Більшість речових матеріалів, знайдених у житлах, репрезентують горщики, що виготовлені на гончарному крузі. Глиняна маса виробів містить домішку піску та кварцу. Переважають посудини сірого і сіро-жовтого кольорів. Трапляються також окремі фрагменти посуду з білої каолінової глини. Поверхня посудин злегка шершава. Переважна більшість горщиків належить до типу помірно опуклих з найбільшим вигином вище від половини корпусу посудини та з високими і плавно відігнутими назовні вінцями, край яких косо зрізаний. Кераміка майже не декорована, лише окремі її екземпляри орнаментовані врізними прямими і хвилястими лініями. Привертає увагу один фрагмент верхньої стінки горщика з чітко виділеною шийкою та вузькою горловиною. Шийка прикрашена врізними вертикальними лініями. Такої форми посуд відноситься до західноукраїнського типу, що були поширені головним чином на галицько-волинських землях і датуються XI ст.¹⁶ Окремі знахідки подібних посудин відмічені на ряді пам'яток Черкащини і Чернігівщини¹⁷. Загалом горщики з Глинська датуються кінцем XI - серединою XIII ст. і мають аналогії серед подібних пам'яток.

Колекцію керамічних виробів доповнює пряслице, яке виготовлене із стінки посудини. Форма його біконічна, поверхня чорного кольору. Висота знахідки становить 1,6 см, діаметр — 2,7 см, діаметр отвору — 0,7 см.

Кам'яні вироби представлені шиферним пряслицем та кам'яним бруском для заточки гостроконечних предметів. Предмет для прядіння виготовлений з овруцького шиферу. Форма його біконічна, колір рожевий. Висота пряслиця складає 1,3 см, діаметр — 2,5 см, діаметр отвору — 0,8 см. Даний виріб побутовав на давньоукраїнських землях в XI-XIII ст.

Кам'яний брусок виготовлений з пісковика. Він прямокутної форми довжиною 7 см, шириною в середній частині 1,5 см. Робоча поверхня абразиву має злегка овальну форму внаслідок довгочасного використання.

Невелику групу знахідок репрезентують вироби із заліза. Сюди в першу чергу слід віднести три добре збережені ножі. Вони мають клиновидне лезо з добре загостреним кінцем. Довжина інструментів становить 11-12 см, ширина лез в середній частині — 11-15 мм. До цієї групи віднесено цвях з округлою у плані головкою, скобу та пробійник.

У числі прикрас наявні чотири витих та один плоский фрагменти скляних браслетів, які потрапили в літописний Щекотин з Києва або з інших центрів скляного виробництва Київської Русі. Час існування подібних прикрас припадає на другу половину X-XIII ст.¹⁸

Крім скляних браслетів на городищі знайдено аналогічну за призначенням знахідку з бронзового дроту, що має овальний перетин. Виріб покритий темно-зеленою патиною. Один з його кінців дещо потовщений. Довжина предмета складає 5 см.

На території городища виявлено цікаву і оригінальну знахідку, яка свідчить про існування тут місцевого виробництва предметів художнього та культового призначення. Це двостороння формочка, що була виготовлена з мергелю. Виріб розміром 34 x 27 x 8 мм слугував для багаторазового відливання хрестів та художніх нашивок.

Вирізаний негатив хреста виконано недбало, частково порушені його пропорції форми. Ліва нижня частина пошкоджена, можливо, внаслідок тривалого використання. Розміри негативу хреста становлять 26 x 20 мм. Глибина прорізу становить 2-3 мм. У верхній, крайній частині хреста простежується невелике округлоподібне заглиблення, яке після заливу металу набиравало форму кульки, де, напевно, робився отвір для пронизу нитки. В його центральній частині прорізано мініатюрний рисунок, що повторює форму хреста. Більш уважне обстеження цієї сторони формочки вказує на те, що в цьому випадку застосовували звичайне лиття металу у форму. Підтвердженням цьому є кіптява на її поверхні.

Застосування символів у вигляді хреста пов'язане з визнанням християнства на Русі після прийняття його в 988 році. Хрест являвся оберегом від зла та незгод. В ньому вбачали велику чудотворну силу та благодійність. Разом з тим, він нерідко використовувався як прикраса поряд з іншими ювелірними оздобами одягу.

На іншій, зворотній стороні формочки зображено негатив, що нагадує прообраз музичного духового інструменту з конічним каналом. Переносно — це "ріг достатку" (джерело достатку), багатства, що походить з грецької міфології. Даний негатив виконано більш старанно, ніж попередній. Розміри його 2 x 3 см, глибина прорізу 1-2 мм. У його верхній, розширеній частині нанесено три вертикально-горизонтальні врізні лінії, що вражають тонкістю виконання.

На відміну від технології відливу хреста, ця прикраса виготовлялась, скоріше усього, методом лиття металу по восковій моделі, на що вказує відсутність на її поверхні кіптяви. Що ж до металів, з яких виготовлялись вище згадані речі, а це були, як правило, бронза чи срібло, то їх, очевидно, доставляли у злитках із Закарпаття та Подунав'я в обмін на інші товари.

Не зовсім ясним залишається питання про конкретніший час виготовлення і функціонування цієї формочки з огляду на відсутність місцевого матеріалу та аналогій з інших, добре датованих пам'яток. Однак, безперечно, можна констатувати, що вона була виготовлена не скоріше початку XI століття — часу поступового впровадження християнства як державної релігії.

За 0,12 км на північний схід від дитинця знаходиться посад на краю тераси. Площадка його рівна, тільки в західній частині внаслідок ерозійних процесів частково знищена. В плані посад має форму еліпса. Довжина його по осі північ-південь становить 212 м, по осі схід-захід — 140 м. Дана площа використовується під сільськогосподарські роботи.

Посад захищений валом і ровом. Довжина збереженої частини валу становить 260 м. Висота його із зовнішньої сторони складає 0,5-1 м, з внутрішньої — 0,1-4,50 м. У першому

випадку вал стрімкий, у другому — похилий. В південно-східній частині валу простежено проїзд шириною 6 м. Майже по всьому периметру валу проходить рів шириною 2-4 м.

Зачисткою стінки валу в західній частині було з'ясовано характер його будівництва. Верхній, гумусований шар з дерновим покриттям залягав на глибину 0,20 м від сучасної поверхні. Під ним знаходився сірий суглинковий прошарок товщиною 0,40-0,60 м. Далі простежено шар глини товщиною 0,6-1,0 м, під яким залягає стародавня поверхня. Саме в цьому шарі було виявлено декілька фрагментів гончарної кераміки, окремі вуглики та обмазку. Зібраний керамічний матеріал з площі посаду хронологічно відповідає посуду з дитинця.

При детальному обстеженні прилеглої до городища території вдалось виявити ще один оборонний рубіж, який захищав дитинець та посад, на що попередні дослідники з невідомих причин не звернули уваги. Він знаходився на відстані 0,12 км південніше від городища. Загальна довжина валу становить 106 м. Висота насипу з внутрішньої сторони сягає 5 м, із зовнішньої — 8 м. Своїми кінцями він поступово опускався до природних вузьких та стрімких ярів, які також утруднювали доступ до городища. Північна сторона валу частково зруйнована внаслідок проходження тут лісової дороги. Саме в цьому місці було зроблено зачистку стінки валу. Під дерновим шаром знаходилась глина, під якою простежено шар тонкого чорозему, що був основою стародавньої поверхні. В стінці валу не було виявлено ніяких знахідок. З зовнішньої сторони валу розташований рів шириною 4-6 м.

Досліджуючи городище, не можна лишити поза увагою інші, майже одночасові з ним сільські поселення, які знаходились поруч і, напевно, входили до складу вотчини місцевого феодала. Так, в уроч. Мацівка, що розміщене за 0,6 км на захід від городища, на високому пагорбі виявлено сліди давньоруського поселення, яке розташоване на рівній ділянці гористого плато. Більша частина пам'ятки зруйнована піщаним кар'єром. Приблизні розміри поселення становили 150 x 80 м. В процесі розвідкових робіт, в шурфах та стінках кар'єра виявлено окремі фрагменти гончарної кераміки XI - XIII ст.

Ще одне поселення цього часу відкрито в уроч. Катівка, що знаходиться за 0,5 км на захід від кладовища. Саме урочище розташоване на невеликому підвищенні серед долини р. Баланди. Площа поселення становить майже 0,5 га. Проведені тут розвідкові роботи виявили культурний шар товщиною 0,60 м, в якому виявлено кераміку XI-XIII ст.

Знахідки: керамічний матеріал, скляні та бронзовий браслети, пряслиця дають змогу визначити час існування городища, що відноситься до кінця X - середини XIII ст. Отже, в результаті вперше проведених тут широкомасштабних досліджень було отримано нові матеріали, які дозволяють до певної міри реконструювати структуру городища, його житлове та оборонне будівництва, простежити розташування сільських поселень. Виявлений речовий матеріал свідчить про високий рівень матеріальної культури, економічних та торговельних зв'язків жителів літописного Щекотина з іншими районами Київської Русі.

¹ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - К., 1989. - С. 1-187; Куза А.В. Малые города Древней Руси. - М., 1989. - С. 1-156.

² Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надтир'ї. - Луцьк, 1996. - С. 1-207; Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. - Рівне, 1996. - С. 160; Рожко М.Ф. Тустань — давньоруська наскельна фортеця. - К.: Наук. думка, 1996. - С. 240.

³ Літопис руський /Пер. з давньоруського Махновця Л.Э./ - К.: Дніпро, 1989. - С. 151.

⁴ Кошевич Р. Изследование местоположения старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина // Научный сборник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской материцы. - Львов, 1865. - С. 161-170.

⁵ Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени гр.-кат. Богословської академії у Львові // Богословія. - 1936. - Т. XIV. - Кн. 2-3. - С. 118.

⁶ Пастернак Я. Археологія Жовківщини // З минулого Жовківщини. - Жовква, 1930. - С. 5-7.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 2. - К. - С. 612.

⁸ І.Крип'якевич. Деякі літописні назви з Галичини // Записки НТШ. - Т. ССXXII. - Львів, 1991. - С. 313-314.

⁹ Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. - К., 1957. - С. 20-21.

¹⁰ Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. // МИА. - 1967. - № 140. - С. 178.

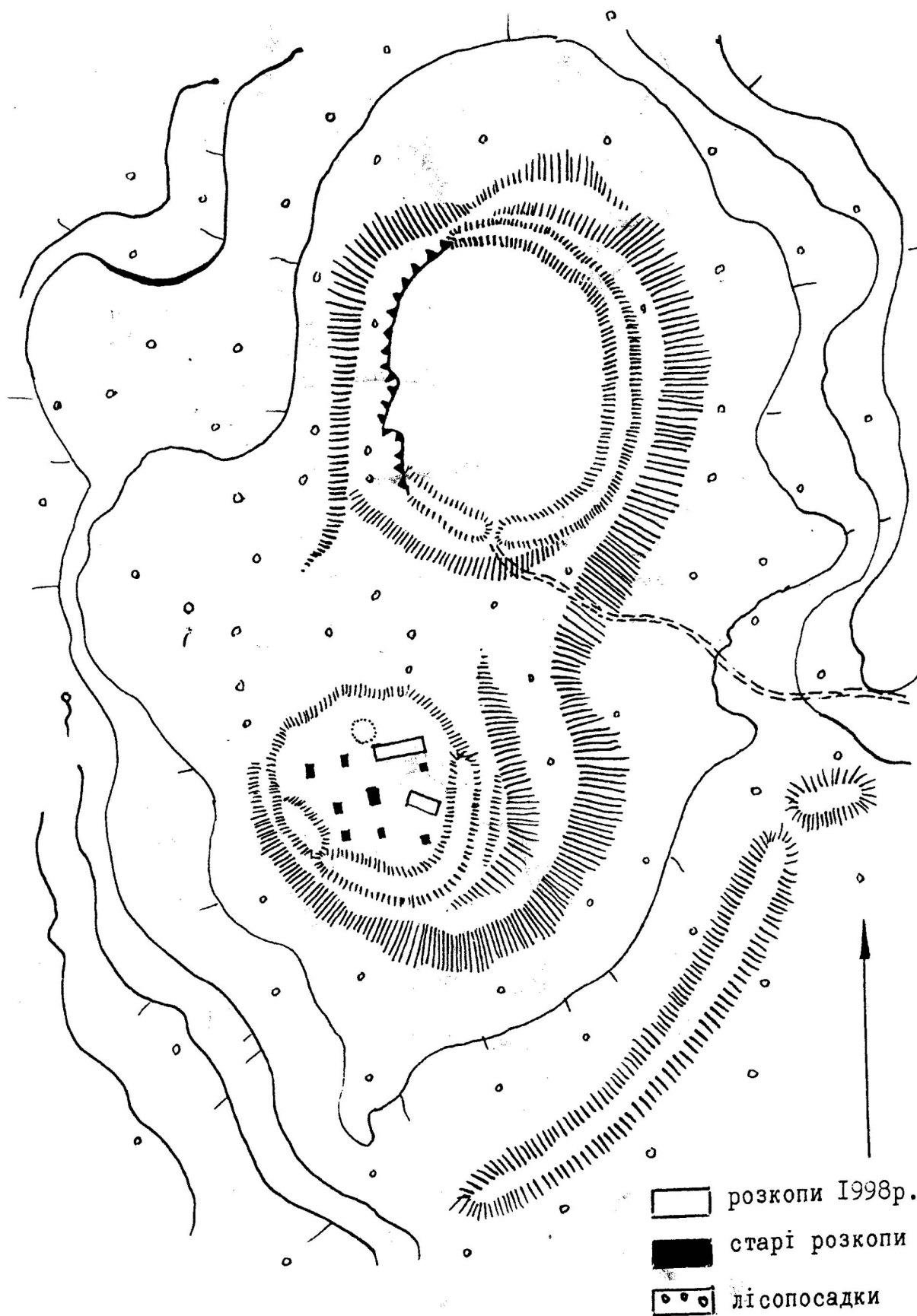

Рис. 1. План городища у с. Глинське.

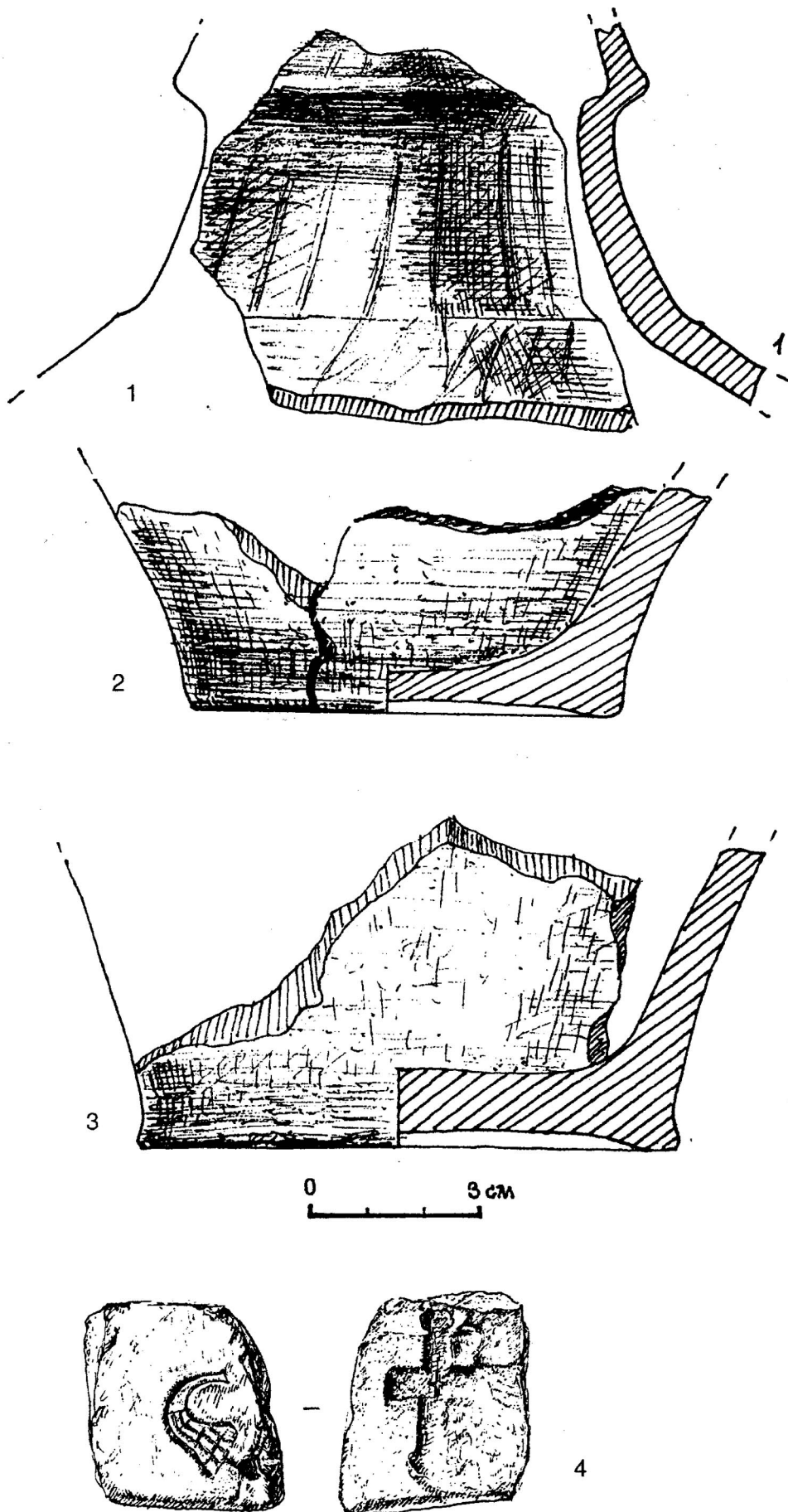

Рис. 2. Глинське. 1-3 — фрагменти посуду; 4 — ливарна формочка.

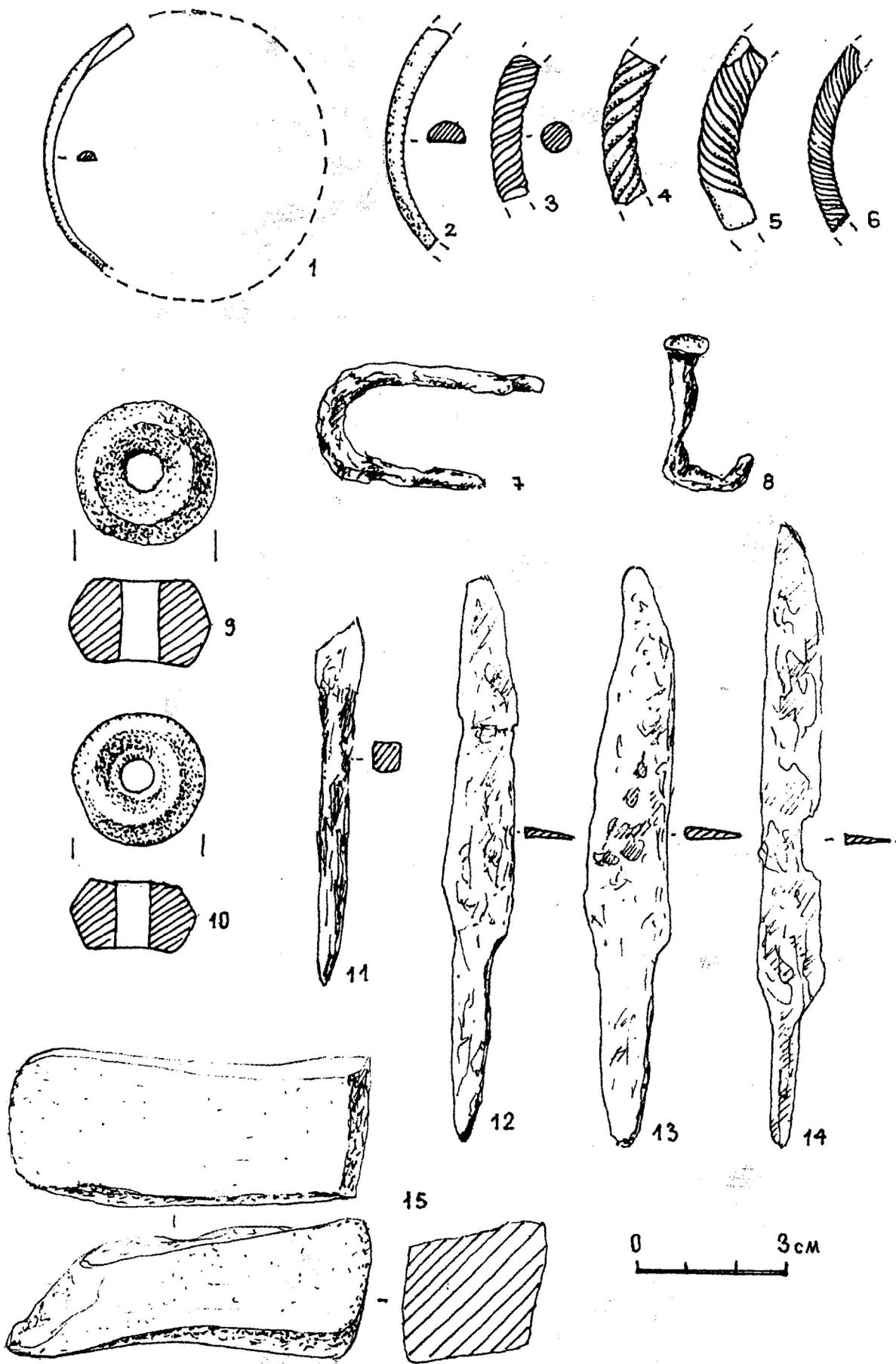

Рис. 3. Глинське. 1-6 — ювелірні та 7-15 — побутові вироби.

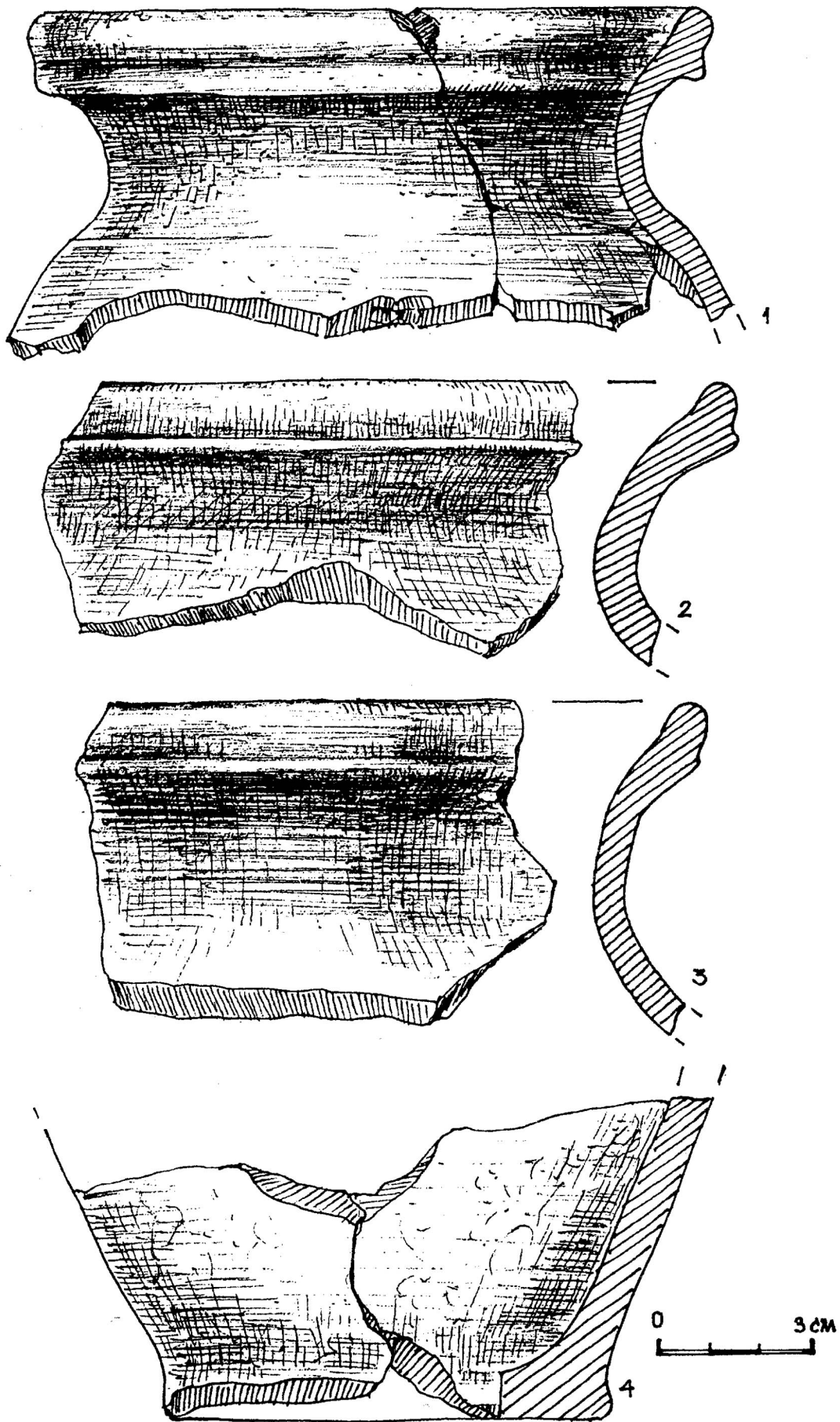

Рис. 4. Глинське. Фрагменти кераміки.